

dr hab. Martyna Pryszmont, prof. UWr

Pracowania Metodologii Badań nad Edukacją

Zakład Edukacji Dorosłych i Studiów Kulturowych

Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Jakuba Fabisia pt. „Stosunek wobec zmiany wykazywany przez osoby starsze – perspektywa autokreacyjna” napisanej pod kierunkiem dr hab. Arkadiusza Wąsińskiego, prof. UŁ

Przedłożona do recenzji rozprawa jest interesującym studium poświęconym doświadczaniu zmiany przez osoby starsze, analizowanym w perspektywie autokreacyjnej i metodologii teorii ugruntowanej. W dalszej części recenzji odniosę się do poszczególnych jej części.

Wstęp rozprawy jest zwięzły i zawiera adekwatne wprowadzanie do podejmowanej problematyki. Pan Jakub Fabiś uzasadnia znaczenie podjęcia badań nad doświadczaniem zmiany przez osoby znajdujące się w okresie później i sędziwej dorosłości, a następnie wprowadza zasadnicze kategorie teoretyczne, wokół których konstruowana jest rozprawa. Autor zdecydował się połączyć trzy obszary: starość jako etap rozwoju człowieka, doświadczanie zmiany oraz autokreacji.

Rozdział I zatytułowany „Starość, zmiana i autokreacja w dyskursie naukowym” stanowi rozszerzone i jednocześnie adekwatne zaplecze teoretyczne dla projektu badawczego umieszczonego w metodologii teorii ugruntowanej. W pierwszej części Pan Jakub Fabiś podejmuje problem starości w perspektywie teorii rozwoju człowieka. Przy tym uwzględnia zarówno uniwersalny charakter rozwoju, jak i procesualne ujmowanie starości, aby następnie odnieść tę problematykę do procesów uczenia się, adaptacji i autokreacji. Dzięki temu starość przedstawiona została jako okres dalszego uczenia się i kształtowania siebie, zamiast stereotypowego ujmowania jej w kategoriach ograniczeń i strat. Druga część rozdziału poświęcona jest stosunkowi do zmiany w starości. Autor uwzględnił zarówno społeczno-kulturowe podłoże zmian w funkcjonowaniu seniorów, jak również społeczne postrzeganie starości we współczesnym świecie oraz przejawy oporu wobec zmiany. Co ważne, nie

poprzestaje na zreferowaniu stanowisk poszczególnych badawczy, lecz dokonuje selekcji literatury ze względu na znaczenie omawianych koncepcji dla własnych problemów badawczych. Przy tym zestawiał odmienne sposoby ujmowania starości, rozwoju, zmiany i adaptacji oraz wskazał te, które stają się istotne dla projektowanej przez Niego perspektywy autokreacyjnej. Z tego powodu, prowadzą w tej sposób narrację, oceniam zdecydowanie pozytywnie. Natomiast trzecia część rozdziału I koncentruje się na starości w perspektywie koncepcji autokreacyjnych. Pan Jakub Fabiś przechodzi od zagadnienia podmiotowości i intencjonalności działań do autokreacji w starości ujmowanej w świetle procesów uczenia się i dążenia do mądrości, a następnie do egzystencjalnego poszukiwania sensu. Tym samym ukazuje autokreację nie jako pojedynczy akt, czy prostą decyzję jednostki, ale jako proces związany z refleksyjnością, uczeniem się z doświadczeń, konstruowaniem własnej tożsamości i projektowaniem dalszego życia. Chciałabym także docenić i zwrócić uwagę na ostatni podrozdział tej części, w której Autor dysertacji wskazuje autokreacyjną perspektywę stosunku wobec zmiany w starości jako nowy obszar badań. Pełni on zatem rolę uzasadnienia podjętej problematyki badawczej i realizacji projektu empirycznego.

Uważam, że w rozdziale I Pan Jakub Fabiś zaprezentował różnorodną pod względem teoretycznym literaturę przedmiotu i co ważne, ukazał jego przydatność dla prowadzonych badań. Wybrana literatura jest na tyle różnorodna, aby osadzić problem badawczy w aktualnym dyskursie naukowym poświęconym starości.

Przejdę do oceny rozdziału II metodologicznego, który został przygotowany w sposób uporządkowany i obejmuje zasadnicze elementy niezbędne dla przedstawienia jakościowego projektu badawczego inspirowanego metodologią ugruntowaną. Na pozytywną ocenę zasługuje wyodrębnienie kolejnych etapów procesu badawczego, które obejmują m.in.: określenie przedmiotu i celu badań, przyjęcie paradygmatu badawczego, omówienie założeń teorii ugruntowanej, charakterystykę osób badanych i sposobu ich doboru, opis gromadzenia i analizy danych, problematykę teoretycznego nasycenia, jakości badań oraz kontekstu etycznego. Taka konstrukcja rozdziału odpowiada logice jakościowego projektu badawczego i uwzględnia elementy charakterystyczne dla teorii ugruntowanej.

Lektura rozdziału prowadzi także do kilku pytań dotyczących spójności pomiędzy deklarowanymi założeniami metodologicznymi a sposobem konceptualizacji przedmiotu i problematyki badawczej. Chciałabym jednak podkreślić, iż pytania te nie podważają zasadności wyboru jakościowego podejścia badawczego. Dotyczą natomiast logiki i przyjętego

przebiegu tej metodologii w poszczególnych etapach projektu. Odpowiedzi na te pytania potraktuję jako uzupełnienie treści dotyczącego przebiegu procesu badawczego.

Pierwsza kwestia dotyczy podstawowej kategorii organizującej rozprawę, tj. „stosunku wobec zmiany”. Sformułowanie to nie jest samo w sobie nieadekwatne dla badań jakościowych, jednak może sugerować kategorię uprzednio zdefiniowaną przez Pana Jakuba Fabisia, a nawet kojarzyć się z badaniem postawy i jej natężenia. Natomiast w przypadku konstruktywistycznej teorii ugruntowanej szczególnie istotne jest rekonstruowanie sposobów, w jakich uczestnicy konstruują znaczenia, interpretują doświadczenia oraz podejmują działania (zob. Luckmann, Berger 2010) . W tym sensie, chciałabym zapytać, czy „stosunek wobec zmiany” stanowi kategorię wyłaniającą się z analizy materiału empirycznego, czy też kategorię przyjętą przez rozpoczęciem badań i organizującą projekt od początku. Pytanie to dotyczy także pewnej rozbieżności pomiędzy sposobem określenia przedmiotu badań w rozdziale metodologicznym, a jego charakterystyką przedstawioną we wstępie. W rozdziale metodologicznym przedmiot badań określony został jako „stosunek osób w wieku późnej i sędziwej dorosłości do zmian zachodzących w ich życiu w perspektywie podejmowanych przez nich działań autokreacyjnych”. Natomiast we wstępie (s. 6) Autor wskazuje, że przedmiot rozprawy stanowi „doświadczenie zmiany przez osoby w wieku późnej i sędziwej dorosłości oraz jej znaczenie w kontekście procesów autokreacyjnych”. W dalszej części pojawiają się ponadto takie kategorie jak: interpretowanie zmian, rekonstruowanie narracji biograficznej oraz znaczenie nadawane zmianie”. W mojej ocenie to właśnie drugie z przywołanych ujęć wydaje się bardziej adekwatne do jakościowego charakteru badań i przyjętej metodologii. Doświadczenie zmiany, sposoby jej interpretowania oraz znaczenia nadawane doświadczeniom biograficznym mogą stanowić podstawę do rekonstruowania sposobów odnoszenia się do zmiany, zamiast zakładać „stosunek” jako kategorię wyjściową. W tym kontekście pojawia się pytanie o relację pomiędzy doświadczeniem zmiany, nadawaniem jej znaczeń, konstruowaniem narracji biograficznej, procesami autokreacyjnymi a kształtowaniem się określonego sposobu odnoszenia się do zmiany.

Podobną tendencję dostrzegam także w sformułowanych problemach badawczych. Pierwsze pytanie: „Jak kształtuje się stosunek wobec zmiany na etapie późnej i sędziwej dorosłości?” pozostaje dość ogólne. Natomiast drugie pytanie: „W jaki sposób działania autokreacyjne pozostają w dynamicznej relacji ze stosunkiem do zmiany?” zakłada już istnienie dwóch kategorii oraz określonej relacji pomiędzy nimi. W przypadku teorii ugruntowanej warto rozważyć, czy taka relacja powinna być założona na etapie formułowania problemu

badawczego, czy też powinna zostać zrekonstruowana w procesie analizy danych. Myślę, że pytania badawcze mogłyby w większym stopniu uwzględniać doświadczenia biograficzne uczestników, sposoby interpretowania przez nich zmian oraz znaczenia, jakie nadają oni tym doświadczeniom w perspektywie własnej autokreacji (tematyka ta stanowi zresztą treść bogatego w treści biograficzne rozdziału III). Takie przesunięcie akcentu nie oznaczałoby rezygnacji z kategorii „stosunku wobec zmiany”, lecz pozwoliłoby potraktować ją jako rezultat procesu interpretowania doświadczeń, a nie wyłącznie jako kategorię wyjściową.

Podobną kwestię dostrzegam w sformułowanym celu badań. Autor określa go jako „rozumiejący wgląd w zjawisko kształtowania stosunku wobec zmiany na etapie później i sędziwej dorosłości rozpatrywanej z perspektywy procesów autokreacyjnych”. Cel ten koncentruje się przede wszystkim na stosunku wobec zmiany, podczas gdy zakres deklarowanego zainteresowania badawczego jest szerszy i obejmuje doświadczenie biograficzne, interpretowanie zmian, rekonstruowanie narracji oraz znaczenia nadawane zmianom. W konsekwencji można odnieść wrażenie, że cel badań jest węższy niż przedmiot zainteresowania przedstawiony przez Autora w innych częściach rozprawy.

Warto byłoby także dookreślić kategorię „zmiany”, która stanowi podstawowy element projektu badawczego. Pan Jakub Fabiś posługuje się pojęciem zmian zachodzących w życiu jednostki, a następnie wyróżnia zmiany ujmowane jako niezależne wobec jednostki oraz jako zależne wobec jednostki. Jednak nie jest dla mnie w pełni jasne, jakie rodzaje zmian obejmuje ta kategoria oraz czy jej znaczenie zostało zdefiniowane przez badacza, czy też miało zostać zrekonstruowane z perspektywy jej uczestników. Wydaje się to o tyle istotne, iż w biograficznej perspektywie osób starszych „zmiana” może obejmować zarówno wydarzenia o charakterze osobistym, jak i przemiany społeczne, kulturowe, czy historyczne.

Cennym uzupełnieniem rozdziału metodologicznego uznałabym pogłębioną refleksję Autora dysertacji nad własnym usytuowaniem badawczym. Autor przywołuje „kategorię soczewki”, przez którą badacz postrzega rzeczywistość i podkreśla tym samym znaczenie jego biografii, doświadczeń, wiedzy i wartości (zob. Miller 2024). Brakuje mi jednak konkretnej odpowiedzi, jak wyglądała owa „soczewka” w przypadku samego badacza i jaką rolę odegrało doświadczenia, światopogląd, wiedza i relacja z uczestnikami badań w procesie gromadzenia i interpretowania danych. Bowiem w przypadku konstruktywistycznej teorii ugruntowanej refleksyjność nie powinna być wyłącznie deklaracją, lecz odzwierciedlać opis rzeczywistego procesu badawczego.

Przedstawiony przez Autora pracy doktorskiej dobór osób do badań jest transparentny i zgodny z założeniami teorii ugruntowanej. Szczególnie zainteresowała mnie deklaracja, że w początkowej fazie badań większość uczestników stanowiły kobiety z wyższym wykształceniem o „lewicowych poglądach”. Prosiłabym o doprecyzowanie, na jakiej podstawie poglądy uczestniczek zostały określone jako „lewicowe”, tj. czy były one przez nie deklarowane, czy też stanowiły interpretację badacza? Warto byłoby to wyjaśnić zwłaszcza, że jak rozumiem owa obserwacja Autora recenzowanej pracy, wpłynęła na dalsze decyzje dotyczące doboru uczestników badań.

Podsumowując, strukturę rozdziału metodologicznego oceniam jako rozbudowaną i obejmującą najważniejsze elementy procesu badawczego w projekcie jakościowym. Autor wykazał się zarówno wiedzą i znajomością metodologii, jak i umiejętnościami planowania procesu badawczego.

Rozdział III, który poświęcony jest analizie doświadczeń biograficznych osób badanych, oceniam wysoko. W mojej ocenie jest to jedna z najlepszych części rozprawy, zarówno pod względem koncepcji prezentacji materiału empirycznego, jak i sposobu łączenia narracji biograficznych z kategoriami analitycznymi. Autor nie ogranicza się wyłącznie do prezentowania pojedynczych wypowiedzi narratorów, ale podejmuje próbę rekonstrukcji ich indywidualnych trajektorii biograficznych. Następnie analizuje je z perspektywy doświadczanych zmian, znaczeń przypisywanych tym zmianom oraz podejmowanych decyzji życiowych. Czytelnik otrzymuje możliwość poznania narratorów nie tylko poprzez wybrane cytaty, ale także w kontekście ich znaczących doświadczeń życiowych. Szczególnie wartościowym rozwiązaniem jest opracowanie indywidualnych trajektorii biograficznych, które przedstawiają istotne według badanych zmiany zachodzącej w kolejnych okresach ich życia. Wizualne przedstawienie tych trajektorii, w postaci schematów, jest czytelnym uzupełnieniem narracyjnego opisu. Pozwala także uchwycić tempolarny oraz kontekstualny charakter analizowanych doświadczeń. Schematy te pełnią przy tym podwójną funkcję: z jednej strony porządkują materiał biograficzny, z drugiej zaś pozwalają czytelnikowi lepiej orientować się w dalszych analizach dotyczących poszczególnych narratorów. Myślę, że to rozwiązanie jest szczególnie udane i przemyślane, ponieważ przy tak obszernym materiale narracyjnym stanowi ono „mapę” dalszej lektury.

Za wartościowe uznaję także bogate wykorzystanie wypowiedzi narratorów. Przy czym cytaty nie pełnią wyłącznie funkcji ilustracyjnej, ale pozwalają śledzić sposób, w jaki sami badani rekonstruują własne doświadczenia i nadają znaczenie wydarzeniom biograficznym.

Myślę, że można byłoby nieco uzupełnić te wypowiedzi, bowiem nie wszystkim zmianom przedstawionym na indywidualnych trajektoriach towarzyszą bezpośrednio cytaty narratorów. Rozumiem jednak ograniczenia wynikające z bardzo dużej objętości materiału. Zauważyłam także, że treść rozdziału ujawnia pewną istotną kwestię dotyczącą sformułowania problemu badawczego, którą sygnalizowałam już w ocenie rozdziału metodologicznego. Analiza przedstawiona w tym rozdziale odpowiada bowiem na pytanie, której w mojej ocenie mogłoby zostać sformułowane jako jedno z podstawowych pytań całego projektu badawczego: jak kształtują się trajektorie biograficzne badanych, jakie zmiany narratorzy uznają za istotne z perspektywy czasu oraz jakie znaczenia nadają tym zmianom w kontekście własnej biografii i procesów autokreacyjnych? Pytanie to wymagałoby metodologicznego dopracowania, jednak chciałabym wskazać jego zasadniczy kierunek, który odpowiada poczynionym w rozdziale III analizom. Uważam, że w tym sensie rozdział III w pewnym stopniu „dopowiada” brakujące ogniwo projektu badawczego, ponieważ pokazuje, że zanim możliwe jest mówienie o stosunku seniorów wobec zmiany, konieczne jest uchwycenie jakich zmian doświadczali, które z nim uznają za znaczące, jak je rekonstruuje z perspektywy czasu oraz jakie znaczenie im nadają. Wydaje mi się, że dopiero na tej podstawie można podejmować próbę interpretowania sposobu odnoszenia się do zmian. W tym ujęciu kategoria „stosunku wobec zmiany” jest w materiale empirycznym raczej rezultatem procesu interpretowania doświadczeń biograficznych niż kategorią, która w sposób oczywisty powinna organizować badanie od samego jego początku.

Interesującym elementem ocenianego rozdziału jest zaproponowana przez Pana Jakuba Fabisia typologia zmiany, która zawiera się w czterech wymiarach analitycznych: przedmiocie zmiany, podmiocie zmiany, pierwotnym stosunku do zmiany oraz wtórnym stosunku do zmiany. To ciekawa i oryginalna próba uporządkowania bardzo zróżnicowanego materiału empirycznego oraz stworzenia modelu, który umożliwi jego porównanie. Jednak w tym miejscu chciałabym powrócić do mojej wątpliwości dotyczącej posługiwania się kategorią „stosunku wobec zmiany”. Wydaje mi się bowiem, że przynajmniej część tego, co Autor określa mianem „stosunku”, jest w istocie procesem nadawania znaczenia doświadczeniu zmiany. Szczególnie wyraźnie dostrzegam to w przypadku ostatniego z wyróżnionych wymiarów, który określony został jako „wtórny stosunek do zmiany”. Autor dysertacji doktorskiej wiąże go ze znaczeniem, jakie senior/seniorka nadaje zmianie dzięki autorefleksyjnemu namysłowi z perspektywy czasu, a następnie ujmuje ten wymiar poprzez pozytywne lub negatywne wartościowanie zmiany. W mojej ocenie pojęcie „wtórnego stosunku” może być tu nieco mylące. To, co Pan Jakub Fabiś opisuje, można bowiem rozumieć nie tyle jako kolejny

„stosunek” wobec zmiany, ile jako rekonstrukcję znaczenia i wartości w perspektywie biograficznej, dokonywaną z punktu widzenia późniejszego doświadczenia. Podobna uwaga dotyczy „pierwotnego stosunku” do zmiany. Autor pracy doktorskiej rekonstruuje ten pierwotny stosunek na podstawie aktualnej (współczesnej) rekonstrukcji tego doświadczenia. Konstruktywistyczne ujęcie badań wręcz podkreśla tę właściwość, a mianowicie przedmiotem analizy jest nie tylko wydarzenie biograficzne, lecz również sposób obecnego konstruowania i interpretowania przez narratora. Nie uważam, aby całkowicie odrzucić kategorię „stosunku wobec zmiany”. Myślę, że wymaga ona bardziej precyzyjnego zdefiniowania i konsekwentnego odróżnienia od takich kategorii, jak: doświadczenie zmiany, interpretowanie zmiany, wartościowanie zmiany, nadawanie jej znaczenia czy podejmowanie wobec niej działań. Wówczas można byłoby uniknąć nakładania się ów pojęć na siebie. Chciałabym także zauważyć, że jeśli „stosunek” miałby być rozumiany jako postawa wobec zmiany w klasycznym znaczeniu tego pojęcia, to wymagałby to wyraźnego rozróżnienia jej komponentów: poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego. Oczywiście, nie jest to jednak konieczne w badaniu jakościowym, dlatego nie formułuję takiego zarzutu. W to miejsce proponowałabym wyraźne wyjaśnienie, co Autor dysertacji rozumie przez „stosunek” i jakie empiryczne właściwości tej kategorii pozwalają odróżnić ją od nadawania znaczeń i wartościowania doświadczenia zmiany.

Szczególnie interesujący jest trzeci podrozdział ocenianego rozdziału III, który poświęcony jest życiowym decyzjom związanym z doświadczeniem zmiany. Analiza ta stanowi przekonujące przejście od rekonstrukcji biograficznych doświadczeń narratorów do problematyki autokreacji. Pan Jakub Fabiś nie poprzestaje na wskazaniu zmian zachodzących w życiu badanych, lecz poszukuje tego, co osoby te zrobiły w obliczu zmian, tj. jakie decyzje podejmowały, w jaki sposób wpływały one na dalszy przebieg ich życia i w jakim stopniu decyzje te pozostawały zgodne z projektowanym przez siebie obrazem siebie. Za szczególne i wartościowe uważam rozróżnienie zmian inicjowanych przez seniorów oraz zmian, których doświadczali niezależnie od ich woli. W tym drugim przypadku interesujące jest pokazanie, że brak kontroli nad samym pojawieniem się zmiany nie oznacza braku poczucia sprawstwa w odniesieniu do sposobu odpowiedzi na nią. To właśnie decyzja podejmowana wobec zmiany, zdaniem Autora ocenianej pracy, może stać się przestrzenią autokreacji. W tym miejscu rozprawy pojawia się jedna z najbardziej istotnych i wartościowych kategorii analitycznych – „decyzja autokreacyjna”. Pan Jakub Fabiś traktuje ją jako ogniwo łączące sposób odnoszenia się do zmiany z podejmowanymi działaniami autokreacyjnymi. Pozwala ona jednocześnie

uchwycić przejście od doświadczenia i jego interpretacji do działania oraz jego konsekwencji dla dalszego projektowania własnego życia. W tym kontekście interesujące jest, jakie cechy decyzji pozwalają uznać ją jako autokreacyjną, czym różni się ona od innych ważnych decyzji życiowych oraz jakie warunki sprzyjają jej podejmowaniu. Na szczególną uwagę zasługuje również podjęta przez Autora dysertacji doktorskiej próba wskazania różnych kontekstów autokreacyjnych decyzji. Na podstawie przedstawionego materiału, na końcu podrozdziału, można zauważyć, że autokreacja nie jest przez Niego ograniczona do jednego wymiaru aktywności jednostki, lecz łączona jest m.in. z: rozwojem, edukacją, odpowiedzialnością za innych, czy projektowaniem własnej przyszłości. Analityczny i porządkujący charakter mają także schematy zamieszczone po opisach poszczególnych narratorów. Przybliżają one relację między wydarzeniem, zmianą i decyzją.

Podsumowując, rozdział 3 oceniam wysoko. Doceniam połączenie rekonstrukcji indywidualnych trajektorii biograficznych z analizą znaczeń przypisywanych zmianom oraz decyzji podejmowanych przez narratorów. Autor przekonuje mnie, że zebrany materiał badawczy ma istotną wartość poznawczą i że potrafi dostrzec nie tylko pojedyncze wydarzenia, ale również ich wzajemne powiązania w perspektywie biograficznej.

Rozdział IV jest szczególnie istotny dla całej rozprawy, ponieważ w tej części Pan Jakub Fabiś przechodzi od rekonstrukcji i porządkowania materiału empirycznego do jego konceptualizacji teoretycznej. Chciałabym zauważyć, że rozdział III pozwalał przede wszystkim uchwycić doświadczenia biograficzne narratorów, doświadczane przez nich zmiany oraz podejmowane decyzje. Natomiast rozdział IV jest odpowiedzią na pytanie, w jaki sposób poszczególne kategorie pozostają ze sobą powiązane i jaki proces można na ich podstawie zrekonstruować. W mojej ocenie jest to mocna część rozprawy i najwyraźniej ujawnia się w niej potencjał teoretyczny. Za szczególne wartościowe uznaję procesualne ujęcie autokreacji. Autor wychodzi od analizy danych i rekonstruuje ciąg powiązanych ze sobą procesów obejmujących autorefleksję, bilansowanie własnego życia oraz wcześniejszych decyzji, uczenie się z własnej biografii, określanie stosunku do potencjalnej lub aktualnie doświadczanej zmiany, planowanie dalszego życia, gotowość do podejmowania decyzji autokreacyjnych oraz działania autokreacyjne. Następnie porządkuje te procesy i ujmuje w trzech etapach: przeddecyzyjny, decyzyjny, postdecyzyjny. Takie ujęcie pozwala przejść od opisu pojedynczych doświadczeń narratorów do bardziej ogólnego modelu procesu autokreacji.

Co ważne, przedstawiona konceptualizacja nie wydaje się prostym powtórzeniem materiału empirycznego. Autor wskazuje relację pomiędzy kategoriami i określa ich funkcji

w przebiegu procesu. Szczególnie interesujące jest usytuowanie decyzji autokreacyjnej nie poza autokreacją, lecz jako jej istotnego elementu, który inicjuje dalsze działania. W ten sposób kategoria decyzji staje się ogniwem łączącym refleksję nad własną biografią, stosunek do zmiany i aktywne projektowanie siebie. Uważam, że to jedna z najciekawszych kategorii wyłonionych w toku analizy. W kontekście rozważań, chciałabym dopytać o status wyodrębnionych trzech etapów autokreacji. Przedstawiony model jest bardzo czytelny jednak może sugerować stosunkowo linearny przebieg procesu: samopoznanie i autorefleksja – decyzja – działanie. Tymczasem materiał biograficzny przedstawiony w poprzednim rozdziale, ukazuje bardziej złożony i potencjalnie zwrotny charakter tych procesów. Działanie może przecież prowadzić do nowych doświadczeń, te zaś do ponownej autorefleksji, redefinicji własnych celów, a następnie do kolejnych decyzji. Interesujące jest również powiązanie autokreacji z uczeniem się z własnej biografii. Autor wskazuje, że autorefleksja umożliwia uczenie się z własnych doświadczeń, a to z kolei pozwala na bardziej świadome określanie własnego „ja” i projektowanie dalszego życia. W tym sensie, warto doprecyzować, czy uczenie się biograficzne jest warunkiem autokreacji, mechanizmem, który ją uruchamia, jednym z jej wymiarów, czy też procesy te pozostają ze sobą wzajemnie sprzężone. Odnoszę wrażenie, że ujęciu omówionym w dysertacji oba pojęcia zbliżają się do siebie. Pan Jakub Fabiś odwołuje się także do transformatywnego uczenia się. Warto byłoby wyraźniej wskazać, co jest własnym ustaleniem wynikającym z analizy danych, a co stanowi interpretację wyników w świetle istniejących koncepcji teoretycznych. Przykładowo wskazać, czy kategoria transformatywnego uczenia się została wykorzystana jako pojęcie uczulające, czy też stanowi element późniejszej interpretacji teoretycznej.

Szczególnie interesującą częścią omawianego rozdziału jest analiza etapu przeddecyzyjnego. Autor pokazuje, że gotowość do autokreacji nie jest prostą konsekwencją pozytywnego stosunku do zmiany. Przeciwnie, zarówno opór wobec zmiany uznawanej za pożądaną, jak i afirmatywny stosunek do zmiany mogą prowadzić do działań autokreacyjnych. Podczas gdy, zarówno bezwarunkowe odrzucenie, jak i bezkrytyczna akceptacja zmian mogą wiązać się z brakiem gotowości do autokreacji. To istotne ustalenie, które pozwala odejść od prostej dychotomii: „otwartość na zmianę – opór wobec zmiany”. Ukazuje ono także, że dla autokreacji znaczenie może mieć nie tyle sam kierunek stosunku do zmiany, ile refleksyjny namysł nad jej znaczeniem i własną możliwością działania wobec niej. Cenne jest również wyodrębnienie czynników wzmacniających i osłabiających gotowość do podejmowania działań autokreacyjnych, z uwzględnieniem wczesnorozwojowych, środowiskowych

i indywidualnych. Dzięki temu autokreacja zostaje umieszczona w szerszym kontekście biograficznym i społeczno-kulturowym. Tym samym Autor dysertacji uniknął ujmowania jest jako wyłącznie indywidualnej właściwości badanej seniorki/badanego seniora.

Podsumowaniem omawianych w rozdziale IV treści jest część 4, która mimo swojej niewielkiej objętości, jest ważnym uzupełnieniem metodologicznej części rozprawy, ponieważ pozwala Panu Jakubowi Fabisiowi zrekonstruować przebieg procesu dochodzenia do przedstawionej wcześniej konceptualizacji teoretycznej. Za wartościowe uważam, iż Autor ujawnia, że proces gromadzenia danych nie miał charakteru całkowicie linearnego i zamkniętego na etapie projektowania badania. Przyznaje, że w trakcie kolejnych wywiadów modyfikował pytania, gdy dostrzegał, że nie spełniają one swojej funkcji, tj. nie są w pełni rozumiane przez narratorów lub gdy w toku analizy pojawiały się nowe kategorie wymagające dalszego rozpoznania. Taką praktykę oceniam pozytywnie – jako przejaw refleksyjności i elastyczności badacza oraz zgodności z logiką konstruktywistycznej teorii ugruntowanej. Można byłoby jedynie bardziej szczegółowo zaznaczyć, które kategorie stały się przesłanką do ich wprowadzenia. Autor dość ogólnie sygnalizuje, iż dotyczyły powiązania momentów zmiany z koniecznością podejmowania ważnych decyzji życiowych. Natomiast dość sceptycznie podchodzę do użytych przez autora określeń, zgodnie z którym w toku procesu badawczego „postawiał i weryfikował hipotezy robocze” (s. 298). Wydaje mi się, że w ujęciu teorii ugruntowanej Charmaz, to określenie nie jest całkowicie adekwatne. K. Charmaz mówi o sprawdzaniu, czy też testowaniu własnych przypuszczeń dotyczących kategorii podkreślając, że teoria ugruntowana nie jest po prostu procedurą testowania wcześniej sformułowanych hipotez (zob. Charmaz 2006). Dlatego określenie wszystkich przedstawionych twierdzeń mianem „hipotez roboczych” może sugerować model hipotetyczno-dedukcyjny, którego przyjęcie nie zostało zapowiedziane w części metodologicznej. Tym bardziej, że Autor pracy przedstawia poszczególne hipotezy jako „potwierdzone”, „odrzucone” lub „potwierdzone częściowo”. Rodzi to pytanie o ich metodologiczny status. Zastanawia mnie, czy były to hipotezy sformułowane przed rozpoczęciem badania, czy też przypuszczenia analityczne powstające stopniowo w toku kodowania, porównywania i konfrontowania kolejnych danych. Jeżeli powstały one w toku analizy, bardziej adekwatne wydawałoby się określenie ich jako np.: założenia robocze, przypuszczenia analityczne, wstępne twierdzenia. Warto byłoby także pokazać, na jakiej podstawie poszczególne twierdzenia uznawano za potwierdzone, częściowo potwierdzone lub odrzucone. Jak rozumiem, głównym kryterium nie były tu dane statystyczne, lecz opis jakościowy. Jednocześnie za bardzo wartościowe uznaję, że Pan Jakub Fabiś nie

ogranicza się do potwierdzenia własnych przypuszczeń, ale wskazuje również hipotezy odrzucone lub częściowo potwierdzone.

Podsumowując, chciałabym podkreślić, że za istotny walor tego rozdziału uznaję jego refleksyjny charakter. Autor dysertacji doktorskiej pokazuje bowiem, że w toku analizy nie tylko rozwijał kategorie, ale także weryfikował i modyfikował własne przypuszczenia. Rozdział IV oceniam wysoko, ponieważ najwyraźniej ujawnia on potencjał teorii ugruntowanej. Bardzo porządkujące są także ilustracje w postaci schematów i tabel, które stanowią istotny element prowadzonych analiz.

Zakończenie dysertacji doktorskiej Pana Jakuba Fabisia stanowi syntetyczne podsumowanie najważniejszych ustaleń wynikających z przeprowadzonych badań. Autor powrócił do celu badań i przyznał, że został on osiągnięty, co w świetle przedstawionych rozważań uważam za przekonujące. W tym miejscu mam chciałabym zwrócić uwagę na niewielką niekonsekwencję, ponieważ cel sformułowany w zakończeniu, tj. „pogłębienie rozumienia przejawów stosunku do zmiany wykazywanego przez seniorów w kontekście działań autokreacyjnych” (s. 310), nie jest tożsamy z celem przedstawionym w części metodologicznej: „rozumiejący wgląd w zjawisko kształtowania stosunku wobec zmiany na etapie później i sędziwej dorosłości rozpatrywanego w perspektywy procesów autokreacyjnych” (s. 69). Różnica ta nie wpływa zasadniczo na ocenę realizacji celu, ale wskazuje wspomniane już wcześniej przesunięcie akcentu między stosunkiem do zmiany, jego kształtowaniem oraz znaczeniami nadawanymi doświadczaniu zmiany.

Za jeden z najważniejszych rezultatów swoich badań, Pan Jakub Fabiś uznał wyodrębnienie typologii decyzyjności autokreacyjnej. Typologia ta pokazuje zróżnicowane sposoby i czynniki wpływające na podejmowanie decyzji w kontekście wzbogacania własnej biografii. Uważam, że jest to szczególnie wartościowy wkład rozprawy do teorii, ponieważ to ujęcie pozwala wyjść poza uproszczone ujmowanie autokreacji jako efektu autonomicznego działania jednostki. Istotnym rezultatem badań, na który zwraca uwagę Autor dysertacji, jest zwrócenie uwagi, że autokreacja seniorów nie musi oznaczać wyłącznie dążenia do zmiany. Może obejmować także świadomy wybór tego, co jednostka chce zachować; jest to efektem refleksyjnej decyzji autokreacyjnej. To wartościowe ustalenie pozwala przekroczyć prostą opozycję, tj. otwartość za zmianę – opór wobec zmiany.

Za wartościową część zakończenia oceniam także przedstawione przez Autora ograniczenia przeprowadzonego badania i wskazanie możliwych kierunków dalszych analiz.

Ważne jest zwrócenie uwagi na problemy typu: hegemoniczność badanej grupy, osadzenie badań w określonym kontekście społeczno-kulturowym oraz retrospektywny charakter analizowanego materiału. Świadomość tych ograniczeń wzmacnia wiarygodność badań i świadczy o refleksyjności badacza. Tym samym Autor przyznaje, że uzyskana konceptualizacja ma lokalny charakter. Niezwykle istotne jest dla mnie przesłanie odczytane z recenzowanej rozprawy doktorskiej, mianowicie: starość może być okresem intensywnych refleksji nad własnym życiem i świadomej pracy nad sobą, która ukierunkowana jest na realizację indywidualnego projektu rozwojowego i autokreacyjnego.

Recenzowaną dysertację doktorską oceniam także wysoko pod względem językowym i formalnym. Pan Jakub Fabiś zastosował naukowy styl pracy oraz odwołał się do terminologii naukowej z dziedziny nauk społecznych w dyscyplinie pedagogika.

Konkluzja

Zgodnie z aktualnie obowiązującymi aktami prawnymi, rozprawa doktorska powinna stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wykazywać ogólną wiedzę kandydata do stopnia naukowego w danej dyscyplinie naukowej. Przedłożona do recenzji dysertacja autorstwa Pana mgr Jakuba Fabisia w pełni odpowiada tym kryteriom i spełnia warunki określone w Ustawie z dnia 20 lipca 2018 roku *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* (Dz.U. z 2023 r., poz. 742). Jest wyrazem opanowania przez Autora na bardzo dobrym poziomie: wiedzy w zakresie podjętej problematyki na podstawie literatury przedmiotu, warsztatu metodologicznego i badawczego oraz samodzielności myślowej i refleksyjności. Wskazane przeze mnie w recenzji uwagi i pytania mogą posłużyć na etapie przygotowania dysertacji doktorskiej do publikacji. Jednocześnie rekomenduję pracę doktorską autorstwa Pana Jakuba Fabisia i przygotowaną pod kierunkiem dr hab. Arkadiusza Wąsińskiego, prof. UŁ, do publikacji.

Wymienione walory stanowią podstawę do sformułowania wniosku o dopuszczenie Pana Jakuba Fabisia do dalszych etapów przewodu doktorskiego i do publicznej obrony. Dlatego też zgłaszam Komisji Uniwersytetu Łódzkiego ds. stopni naukowych w dyscyplinie pedagogika i psychologia wniosek o dopuszczenie Pana Jakuba Fabisia do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Bibliografia:

Charmaz K., 2006, Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis, London Thousand Oaks New Delhi: SAGE Publication.

Berger P. L., Luckmann T., 2010, Społeczne tworzenie rzeczywistości: traktat z socjologii wiedzy, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Miller N., 2024, Auto/biografia w badaniach nad edukacją i uczeniem się całościowym. „Terazniejszość Człowiek Edukacja”, nr 1(21).

